

Микола Жарких

Звістки М.Меховського та С.Герберштейна про татар

Київ – 2009 р.

Героями нашої статті є два географи 1 половини 16 ст.

Поляк Матвій Меховський народився у містечку Мехові біля Кракова у 1457 році. Він уславився як вчений – медик, астролог, багаторічний голова Краківського університету, автор історичної праці “Хроніка Польщі” та географічного твору “Трактат про дві Сарматії”. Цей географічний твір написано на підставі кабінетних студій і вперше видано у 1517 р. Помер Меховський у Кракові у 1523 році.

Німець Сигізмунд Герберштейн народився у замку Віппах у Штирії в 1486 р. Він двічі відвідав Росію – у 1517 р. як посол імператора Максиміліана і у 1526 р. як посол австрійського ерцгерцога Фердинанда. Під час своїх посольських поїздок він зібрав великий матеріалу з історії та географії східної Європи. Він обробив цей матеріал і у 1549 році видав книгу “Записки про московські справи”. Помер Герберштейн у 1566 році.

С.Герберштейн читав і використовував “Трактат про дві Сарматії” [\[1\]](#). Як побачимо далі, на момент другої поїздки Герберштейн вже був добре ознайомлений з трактатом Меховського (за період 1517 – 1526 рр. трактат був опублікований різними мовами 4 рази, перевидавався він і в наступні десятиліття); він намагався перевіряти й уточняти відомості “Трактату” безпосередньо на місці. Герберштейн був одним із перших читачів і критиків географічного твору Меховського.

В даній статті ми ставимо задачу простежити характер використання географічних відомостей Меховського у творі Герберштейна, взявши за приклад звістки про татар.

Текстологія.....	3
Польські хроніки.....	22
Розділ “Про татар”.....	23
Інші відомості про татар.....	28
Нез’ясоване джерело.....	30
Висновки.....	32

Примітки

1. С.Герберштейн вирушив у поїздку з Аугсбурга десь 26 грудня 1516 р. “Трактат” було надруковано у Кракові і випущено в світ у вігілью всіх святих 1517 р. Празник всіх святих – 1 листопада; вігілья – церковна відправа, яка виконується надвечір напередодні якогось великого свята; отже, вігілья всіх святих – це 31 жовтня 1517 р. Герберштейн в цей час був ще у Москві; на зворотньому шляху він приїхав до Кракова 25 січня 1518 р., і можна припускати, десь тоді придбав собі “Трактат”.

*Бюст С.Герберштейна знаходиться в Москві, у дворі Бібліотеки іноземних мов.
Фото М.І.Жарких, 4.12.2008 р.*

2. Я використовував видання: *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – [Б.м.]: 1936 г. – 288 с. (електронна версія на сайті [«Мислене древо»](#)); *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М.: 1988 г. – 430 с. (електронна версія на сайті [«Восточная литература»](#)).

Текстологія

Порівняння текстів творів, показано у наступній таблиці [2]. До неї зведено збіжності, які розділяються на три групи:

1. Герберштейн повторює Меховського (в тому числі й полемізуючи з ним);
2. відомості Герберштейна суттєво перевищують відомості Меховського;
3. Герберштейн та Меховський пишуть про одну й ту саму річ, але подають різні відомості (ці збіжності відбиті частково).

Таблиця 1. Використання відомостей М.Меховського в праці С.Герберштейна

	Зміст повідомлення	Слова М.Меховського	Слова С.Герберштейна	Характер збіжності
1	Значення назви “половці”	“Половці в перекладі на руську мову значить мисливці або грабіжники” (47 – 48), “Мовою слов’ян – руських та московитів це значить хижаки й грабіжники” (68)	“Слово ‘половці’ слід перекладати як ‘польові’ а не як мисливці” (165)	Полеміка
2	Зовнішність татар	“Татари частіше за все люди середнього росту, широкоплечі, з широкими грудьми й некрасиві. Обличчя в них широкі з плоским носом, колір шкіри темний. Вони сильні, сміливі	“Це люди середнього росту, з широким м’ясистим обличчям [...] тілом вони сильні, духом сміливі.	Запозичення
		й легко витримують голод, холод та спеку” (59)	Відносно голоду і безсоння вони такою мірою витривалі, що інколи переносять це цілих чотири дні, віддаючись тим не менше необхідним трудам” (167)	Поширення
3	Кпини татар над осілими християнами	“Не сиди на місці, щоб не бути в бруді, як християни, й не плюгавити під себе” (59)	“Щоб тобі як християнину весь час сидіти на місці та тішитись власним зловонням” (169)	Запозичення
4	Їжа татар	“Вони роблять коням	“Коли під час роз’їздів	Запозичення

		надрізи й рани, а кров вживають у їжу разом з просом або окремо.	їх мучить голод і спрага, вони звичайно підрізують жили у тих коней, на яких їдуть, і випивши крові, гамають голод” (167)	
		М’ясо великої та дрібної худоби й коней вони їдять у напівсирому вигляді. Коней, що здохли напередодні, й навіть від хвороби, вони охоче вживають у їжу, вирізавши тільки заражене місце” (59)	“Вони зжирають тельбухи, розігрівши їх на вогні настільки, щоб можна було стряхнути й обтерти гній, що пристав до них” (168)	Подібність
5	Кумис	“Особливо вони цінують молоко <i>комиз</i> , тобто квасне, тому що воно нібито зміцнює шлунок [...] На пирах та приймаючи гостей вони п’ють <i>араку</i> , тобто перешумоване молоко, яке дивно й швидко п’янить” (60)	“Особливу насолоду вони мають від кобилячого молока, бо вони вірять, що люди робляться від нього хоробрішими й грубшими” (169)	Подібність
6	Правосуддя у татар	“Вони не крадуть й не терплять злодіїв серед своїх, але жити грабунком, розоряючи сусідів, для них – велике задоволення й доблесть” (60)	“Дехто запевняє, що татари не крадуть. Крадуть вони чи ні, про це хай міркують інші, прецінь в будь-якому випадку це люди досить хижі і, звісно, дуже бідні, оскільки завжди зазіхають на чуже” (169)	Полеміка
7	Татари не вживають грошей	“Вони не знають ані ремесел, ані грошей, а міняють одні речі на інші” (60)	“Золота і срібла вони, окрім купців, майже не вживають, а практикують тільки обмін речами” (170)	Запозичення
8	Калмики	“Біля Хваленського моря і далі на схід, як твердять руські,	“Інші татари живуть за р.Ра. Оскільки тільки вони відпускають	Запозичення

		живуть довговолосі татари. Інші татари звать їх калмуками або язичниками, оскільки вони не тримаються магометова обряду й не голять голови як усі татари” (61)	волосся, їх звать калмуками” (181)	
9	р.Дон	“Танаїс татари звать Дон. Він бере початок у князівстві Рязанському і спочатку тече на північ, потім повертає на південь і трьома гирлами впадає у Меотидські болота або точніше утворює їх” (61; див. нижче с. 115)	“Найславетніша ріка Танаїс, яка відділяє Європу від Азії, починається приблизно у 8 милях на південь від Тули, з незначним відхиленням на схід, але не в Рифейських горах, як писали деякі [3], а у велетенському Івановому озері, яке простягається вдовж і вшир приблизно на тисячу п’ятсот верст” (137)	Інші відомості
10	р.Волга	“Ріка Волга, що по-татарськи зветься Едель, тече з Московії. Витоки її лежать далі на північний захід, ніж у Танаїса. Спочатку вона тече на північ, огинаючи Танаїс на великій від нього відстані, потім повертає на схід та південь і нарешті 25 гирлами або рукавами впадає у Евксинське [!] море” (61; див. нижче с. 115)	“Протікши через численні болота і прийнявши в себе багато рік, вона виливається 25, або, як стверджують інші, 70 устями в Каспійське море, а не в Понт, як дехто пише. Волгу татари звать Едель” (144; про 70 рукавів – ще раз на с. 181)	Полеміка
11	Багатства Дона	“Біля Танаїса є вже дерева, є яблука та інші плоди, є подекуди бджолині	“а також за приємність її берегів, які обидва, неначе вони з особливою старанністю	Запозичення

		вулики на дубах, а також, по ріці – на соснах. Від того татари звать Дон святим, що біля нього вони знаходять готову їжу: плоди, мед та рибу“ (61)	розроблені подібно до саду, усіяні різними травами і досить солодкими коріннями, а понад те великою кількістю плодкових дерев” (137)	
12	Рибні багатства Дона та Волги	“Ці ріки досить багаті на рибу, так що татари й інші проїжджі можуть, стоячи на березі, зачепити шаблею і витягти рибу, яка пливе за течією” (62)	“Москалі не можуть нахвалитися на Дон за виняткову кількість у ній найкращих риб,” (137, продовження речення – вище)	Запозичення
13	Дорога в днях шляху	“Віддаль між Танаїсом і Волгою дорівнює п’ятитижневому, або, при швидкій сказці, принаймні тритижневому шляху” (62; те саме на с. 110)	“Дорога в тих краях вимірюється не милями, а днями шляху” (137)	Узагальнення
14	Черкеси та абхази	“На південь, у напрямку до Каспійського моря лежать гори Іберії та Альбанії, які у руських зваться за іменем народу п’ятигорські чиркаси [...] Серед цих же гір живуть газарські племена, які, за словами вашої моравської легенди, були обернені у віру Христову святими братами Кирилом та Мефодієм [...] Газари й до сих пір слідувать грецькій вірі та обрядовості. Це – войовничі люди, які мають зв’язки по	“Біля Меотійських боліт і Понту при ріці Кубані, яка впадає у болота, живе народ абхази. В цих місцях знаходяться гори, в яких мешкають черкеси або цики. Зважаючи на неприступність гір, вони не підкоряються ані туркам, ані татарам. Прецінь руські свідчать, що вони християни, згодні у вірі з греками та обрядах і творять богослужіння на слов’янській мові, яка у них вживається” (181)	Запозичення [4]

		всій Азії та у Єгипті; від них заволзькі татари набувають зброю. В наш час греки звать ці племена абгазари і абгазелі” (62)		
15	Етноніми татарських орд	“Татарських орд є 4, і стільки ж їх імператорів. А саме: орда заволзьких татар, орда перекопських татар, орда козанських і четверта орда ногацьких. Додають ще й п’яту, яка не має імператора, і звать її казацькою. Орда по-татарськи означає натовп, множество. Перша серед них за значенням – це орда чагатаїв або заволзьких,” (63)	“Татари розділяються на орди, перше місце серед яких і славою і багаточисельністю посіла Заволзька орда, оскільки кажуть, що всі інші орди отримали свій початок від неї. Орда на їх мові значить збори або множество. Кожна орда має свою назву, а саме: Заволзька, Перекопська, Ногайська і багато інших” (167)	Запозичення
16	Титул “так-ксі”	“яка називає себе <i>Так-ксі</i> , тобто головною ордою або людьми першорядними і вільними, частково через те, що сама вона нікому не підпорядкована, частково через те, що від неї пішли й інші орди” (63, початок речення – вище)	“приватна ж особа зветься <i>ксі</i> ” (184)	Інші відомості
17	Тимур	“Четвертим імператором був син Батия Темир-Кутлу, у перекладі з татарської – щасливе залізо (темир – щасливий і кутлу – залізо). Він мав щастя і любив війну. Це й є услав-	Розповівши за московським літописом про чудесне врятування Москви від нападу Темир-Аксака, Герберштейн продовжує: “Москалі оповідають, що цей Темир-Аксак чоловік	Інші відомості

		лений в історії Темерлан, який спустошив усю Азію і дійшов до Єгипту. Він перш за все зіткнувся з Баязетом, імператором турків, узяв його в полон і закував у золоті кайдани, але потім скоро відпустив. Війська в нього було 1 200 000 чоловік. Був під ту пору й інший татарський володар – Аксак-Кутлу, що значить кульгавий або кульгаве залізо: він був кульгавий, але жорстокий. Він щасливо вів багато воєн, узяв приступом велике місто в землі чагадаїв на ім'я Кумумедцар [5], розорив його і обернув на пустелю. Тепер там стоять покинуті кам'яні будинки в цьому місті, а 300 церков, які належали готам, перетворені у позбавлені жителів мечеті магометанської віри” (64 – 65)	непевного походження, досяг такого високого становища розбоєм і замолоду був визначним злодієм. Тут він і отримав своє ім'я. А саме, одного разу він вкрав вівцю і господар вівці його був злапав, причому сильний удар каменем перебив йому голівку. Він зміцнив її залізом, і через кульгавість та залізо йому й дали ім'я, бо слово темир означає залізо, а аксак – кульгавий. Під час тяжкої облоги Константинополя турками він надіслав туди свого сина з допоміжним військом. Той розбив турків, зняв облогу і повернувся до батька переможцем” (166)	
18	Пригоди Ших-Ахмета	“Шиамет був викликаний королем польським Альбертом і Олександром, великим князем литовським,	“Заволзький цар Шеамет з'явився у литовських краях, щоб укласти союз з королем Олександром	Запозичення
		на допомогу проти Мендлігера,	і з'єднаними силами вигнати царя Тавриди	

		імператора перекопських татар,	Мухамед-Гірея [6].	
		і в 1500 році на початку зими прийшов з 60 000 бійців; жінок же й дітей з ним було понад 100 000. Була сувора і дуже холодна зима.		
			Хоча обидва государі згодилися на цьому, але литовці за своїм звичаем довго отягалися з війною,	
		Жінка його, не витерпівши холоду й голоду, за таємним покликом імператора перекопського, утекла в Перекоп від свого чоловіка Шахмета з більшою частиною війська.	так що жінка заволзького царя і його військо, яке знаходилося у степу, не витримавши зволікання, а понад те ще й морозу, наполегливо просили свого царя, який жив у містах, покинути польського короля й своєчасно подбати про свої справи. Через те що вони не змогли переконати його, то жінка покинула чоловіка і з частиною війська перейшла до перекопського царя Мухамед-Гірея [7].	
		Це зменшення бійців, надзвичайний холод, наступальні дії Мендлігера перекопського – привели до того, що військо Шахмета було розсіяне, він був розбитий	За її намовою перекопський цар посилає військо, щоб розсіяти рештки війська заволзького царя. Коли вони були розбиті,	
		і з 300 коней утік до	заволзький цар	

		Баязета, імператора турків. Коли він прибув до Білгорода біля Понтійського моря, він дізнався, що за наказом імператора Баязета його мають взяти в полон.	Шеахмет, побачивши свою невдачу, в супроводі приблизно 600 вершників утік до Альби, розташованої на ріці Тирасі, у сподіванні вимолити допомогу в турків. Помітивши, що в цьому місті на нього влаштовано засідку,	
		тоді він стрімголов утік назад з 50 кіньми і вийшов на поля біля Києва. Правитель київський, дізнавшись про нього через розвідників, оточив його, захопив і відправив до Вільни до литовців.	він змінив маршрут і ледве з половиною вершників прибув до Києва. Тут він був оточений і схоплений литовцями, а потім за наказом польського короля відвезений до Вільни.	
		Звідти він кілька разів тікав, його наздоганяли, лапали і приводили назад. Коли Олександр [...] вів генеральний сейм руських у Бересті, за його пропозицією прибув туди з Вільни Шиахмет		
		і був урочисто прийнятий королем Олександром, який вийшов назустріч йому на милью з міста.	Там [8] король зустрів його, прийняв з пошаною	
		Потім у Радомі поляки вирішили відправити його назад у Татарію з кількома тисячами легкоозброєних, а щоб повернення його було зручнішим та	і повів з собою на польський сейм; на цьому сеймі було вирішено розпочати війну проти Менглі-Гірея. Але поки поляки довше ніж слід тягнули зі збиранням війська,	

		прийнятнішим для його співвітчизників, послали наперед Казака Солтана, брата Шиахмета. Він прибув за Волгу і разом з Альбугеримом царем, дядею Шиахмета, став чекати у рідній їм землі Чагадайській.		
		Між тим Шиахмет, ідучи до Литви для відправки воїнів, був знову схоплений литовцями, за намовою Мендлігера, імператора перекопського, і ув'язнений у Ковно , фортеці біля Балтійського моря. По справедливості Шиахмет прозваний серед своїх мучеником” (65 – 66) [9]	татарський цар, сильно образившись, став знову розмірковувати про втечу, але при цьому був зланий і доставлений у фортецю Троки ” (182 – 183)	
19	Половці – готи	“Під час приходу та вторгнення татар ті землі населяли готи, що звались серед сусідів половцями” (68)	“Руські твердять, нібито половці – це готи, але я не поділяю такої думки” (165)	Полеміка
20	Завоювання турків в Криму	“Магомет, 8-й імператор турецький, дід нинішнього імператора Селямбека, зайняв Таврійський півострів, узяв приступом Кафу, зробив своїми данниками перекопських татар або уланів з усім	“Відняв же Кафу у генуезців Мухамед” (182)	Подібність

		Херсонесом,		
21	м.Азов	[...] а на березі Танаїсу спорудив фортецю Азов, яка й понині належить туркам” (71)	“Азов – місто, яке платить данину туркам” (137)	Інші відомості
22	Легенда про Чеха та Леха	“Двом братам, князям Леху і Чеху [...] дістались для заселення Кроація та Славонія [...]” (72)	“Одні вважають, що назва Русь походить від Руса, брата польського государя Леха, оскільки цей Рус нібито був государем руських”. (57)	Інші відомості [10]
23	Перелік слов'янських мов	“Слов'янська мова досить поширена і широко вживається у множині країн та областей. Сюди належать серби, мізії, расції або булгари та боснійці, нині підкорені турками. Точно так же – далмати, кроати, паннонці, слави, карни, богеми, морави, сілезійці, поляки Великої та Малої Польщі, мазовіти, померанці, касуби, сарби, рутени, московіти” (78)	“Слов'янська мова [...] розповсюджена досить широко: нею говорять далматинці, босняки, хорвати, істрійці [...], карни, яких венеційці звать карсами, а також жителі Крайни, карінтійці до самої ріки Драви, потім штірійці нижче Граца вздовж Мура до Дунаю, мізії, серби, болгары та інші [...]; окрім них чехи, лужичани, сілезці, морави і мешканці берегів ріки Вага в Угорському королівстві, а ще поляки та руські і черкеси-п'ятигорці [11] біля Понту і нарешті залишки вандалів [12] , які живуть подекуди на півночі Германії за Ельбою” (58)	Поширення
24	Мова югри	“У югрів в Угорщині та в тих, що живуть у Скіфії та Югрі, одна і та сама мова, та ж сама різка вимова” (83; практично те саме – на с. 118)	“Кажуть, що югра і до сих пір має спільну з угорцями мову; чи це правда, я не знаю, оскільки я не міг знайти жодної людини з тієї країни, з якою міг би переговорити мій	Використання [13]

			джура, що знає по-угорськи” (163)	
25	Морж	“З Північного океану на вершини гір, які прилягають до моря, виходять ніякісь риби, що зветься на мові московитів морж; чіпляючись зубом, вони полегшують собі підйом, а з вершини гори сковзаються і падають на інший бік. Югри та інші мешканці півночі лапають їх, і зуби їх, що вирізняються великою вагою, надсилають до Московії, а потім до турків та татар. З них роблять руків’я мечів, шабель та ножів, щоб їх вага надавала більшу силу ударам”. (83; практично те саме – на с. 118)	“Кажуть, що біля устя ріки Печори в океані водяться ніякісь тварини, розміром з бика, що зветься тамтешніми жителями морж. Ноги в нього короткі, а два верхніх зуби видаються в довжину [звичаї моржів; стривожені, вони] кладуть задні ноги на ікла і з великою швидкістю, як на полоззях, скочуються зі скель, прямуючи до океану [...]. Мисливці добувають цих тварин тільки заради ікол, з яких московіти, татари та турки мистецьки виготовляють руків’я мечів та кинджалів, користуючись ними скоріше як прикрасою, а не для нанесення особливо важкого удару, як вигадував дехто”. (204; знову про риб’ячий зуб – на с. 126)	Полеміка
26	Кречет	“Приносять з Югри ніякогось хижого птаха завбільшки з орла, але з довгими крилами та хвостом, на кшталт яструба. Звуть його московіти кречет, а наші – білозір, тому що в нього білувате брюхо. Всі хижі птахи [...] до такої міри бояться його, що завбачивши його	“Наші girofalcons зветься у них кречет; з їхньою допомогою москалі звичайно полюють на лебедів, журавлів та інших птахів такого гатунку. Хоча кречети птахи дуже зухвалі, але вони не такі жорстокі та жахливі, коли нападають, щоб інші птахи, навіть хижі, падали та здихали від	Полеміка

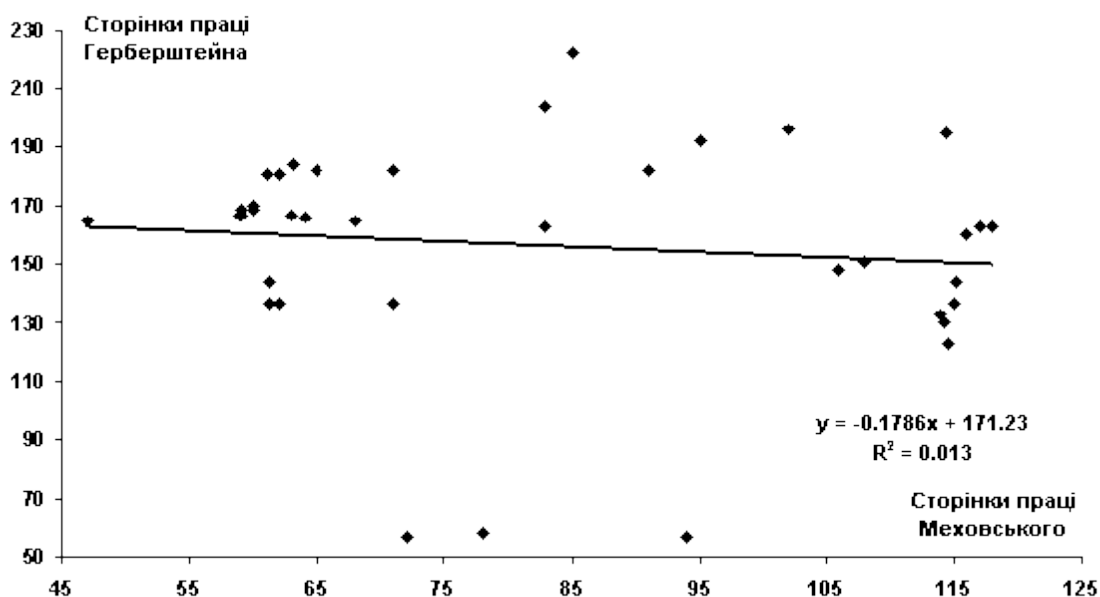
		тремтять, падають і гинуть“ (85)	одного їх вигляду, як байкарствував дехто про дві Сарматії” (222)	
27	Перекоп	“Татари влаштували перехід і відкрили доступ на острів з заходу, наславши земляний насип завдовжки в милю, у вигляді моста, але грубо й недосконало, так що в деяких місцях морські хвилі переливаються через насип.	“Після того як через весь істм на відстані 1200 кроків був проритий рів, утворився неначе острів,	Інші відомості [14]
		В древності острів звався Таврійським, а тепер зветься Перекопом, що значить рів, тому що вода оточує його з усіх боків і захищає, так як рів, повний води, захищає місто” (91)	і царі отримали ім'я не кримських, а перекопських, тобто за назвою цього рову, бо <i>presop</i> по-слов'янськи значить рів. Звідси видно, як помилився письменник, який повідомляв, нібито там царював якийсь Прокопій [15] ” (182)	
28	Військо казанського хана	“Ця Козанська орда має біля 12 тисяч бійців, а при необхідності, коли вони скликають й інших татар, вони можуть виставити до 30 тисяч вояків” (92)	“Цар цієї землі може виставити військо в 30 тисяч чоловік” (170)	Запозичення
29	Руси – роксолани	“Першою в європейській Сарматії є Русія, що колись звалась Роксоланією” (94)	“Більшість вважає, що Русія – це змінене ім'я Роксоланія” (57)	Запозичення
30	р.Бог	“В Дніпро впадає ріка Бог, що починається на заході біля міста Хмельника” (95)	“Такі литовські ріки, як Бог, Прип'ять, Тур, Березина, течуть на схід і впадають у Дніпро” (192)	Запозичення
31	Чуда від жемайтських	“Самагіти знаходились у	“Рот людини прикрим чином був розтягнений	Інші відомості

	богів	такому затемненні розуму, що для них святинею були і ліси, і птахи або звірі, що в них живуть, і все, що входить туди. У того ж, хто чинив шкоду рослинності, звірині чи птаху, хитрістю демонів викривлялись руки або ноги” (102)	до вух. На запитання про причину такого нещастя він відповів, що цією бідкою він покараний за те, що наклав свої нечестиві руки на божество – змію” (196)	
32	Належність Новгород до Литви	“Новгород був володінням великого князівства Литовського, завойованим князем Вітовтом” (106)	“Наслідком спілки з цими народами, допомогою яких новгородці користувались для збереження своєї республіки, й було, що москалі похвалялись, що мають там своїх намісників, а литовці в свою чергу стверджували, що новгородці – їх данники” (148)	Інші відомості [16]
33	кн.Іван вивіз з Новгород 300 возів скарбів	“Коли Іван, князь московський, в 1479 р. відняв Новгород у великого князя Литовського Казимира, він зміг захопити одразу ці новгородські скарби і вивезти до Московії до 300 возів, вивершених тільки золотом, сріблом та дорогоцінними перлами” (106 – 107)	“Від відняв усе майно у архієпископа, громадян, купців й іноземців і, як повідомляють деякі письменники, вивіз звідти до Москви 300 повозок, навантажених золотом, сріблом та дорогоцінним камінням. Я старанно розпитував у Москві про це і довідався, що повозок зі здобиччю було вивезено значно більше” (148)	Запозичення [17]
34	Звичаї псковичів	“Мешканці Пскова за мовою та релігією – всі руські, бороди не голять, волосся на голові не стрижуть, але одяг носять	“Додам також до речі, що псковитяни й до сього дня носять зачіски не за руським, а за польським звичаєм на пробір” (151)	Інші відомості [18]

		зовсім німецький” (108)		
35	Церкви в Москві	“В цьому замку 16 церков. З них три кам’яні, а саме св.Марії, св.Михаїла і св.Миколая, інші з дерева” (114)	“В цій фортеці багато церков; майже всі вони дерев’яні, за винятком двох визначніших, збудованих з цегли: одна з них присвячена Пресвятій діві, друга – св.Михаїлу” (133)	Запозичення [19]
36	Безрогі тварини у Московії	“Область Московії північніша й холодніша за Литву, від чого велика та дрібна худоба тут менша й без рогів” (114)	“Свійські тварини тут дрібніші за наші, хоча й не позбавлені зовсім рогів, як стверджував один письменник. Я бачив там биків, корів, кіз, баранів – й усіх з рогами” (130)	Полеміка
37	Орють землю без заліза	“В Московії орють та скородять землю без застосування заліза” (114)	“У Жемайтії [...] простий люд став приписувати безпліддя своїх полів залізному ралу. тоді начальник скасував залізо, надавши їм можливість обробляти поля на свій лад” (195)	Інші відомості
38	Гроші в Московії	“Монета в них срібна чистого срібла, зветься деньги, буває більшої та меншої величини, довгаста, чотирикутна, а не кругла, не полірована й лихо вирівняна” (114 – 115)	“Московська монета не кругла, а довгаста, неначе овальна, зветься вона деньга і має різні зображення” (123)	Запозичення [20]
39	р.Дон	“Знаменита ріка Танаїс, яка у татар та московитів зветься Доном, має початок та витoki у Московії, точніше, у князівстві Рязанському, на рівнині безплідній, брудній, болотяній та лісистій; іде на схід	У Герберштейна ці дві подібні звістки зведено в одну (9 + 39).	

		до кордонів Скіфії й Татарії, потім повертає на південь і, дійшовши до Меотидських боліт, впадає туди” (115; див. вище с. 61)		
40	р.Волга	“Волга, найбільша з рік Московії, по-татарськи зветься Едель, пройшовши на північ 200 миль до Нижнього Новгороду в землі Московії, з’єднується там з великою рікою, яка тече з середини Московії і зветься Ока. Далі через 80 германських миль Волга підходить до замку Козан, яким володіє князь Московії, і нарешті до замку Сарай, який належить татарам. Потім, повернувши на південь, вона впадає у Евксинське море 25 гирлами” (115; див.вище с. 61)	У Герберштейна ці дві подібні звістки зведено в одну (10 + 40).	
41	Золота баба	“За областю, яка зветься Вятка, по дорозі до Скіфії, стоїть великий ідол, Zlota baba, що в перекладі значить золота старуха. Сусідні племена досить шанують його і поклоняються йому” (116)	“ <i>Slata baba</i> , тобто золота старуха – це ідол, який стоїть при усті Обі в області Обдора [...] Розповідають, а вірніше, байкарствують, нібито ідол золотої старухи – це фігура у вигляді старухи, яка тримає на колінах сина” (160)	Подібність
42	Загибель пермського єпископа	“Князь московський Іван поставив там владику, тобто єпископа, на ім’я	“У пермяків своя мова й особливі письмена, які винайшов єпископ Стефан; він зміцнив	Подібність

		Стефан, але після того, як князь пішов, дикуни здерли з нього живого шкіру і вбили” (117)	жителів, які хитались у вірі Христовій, бо раніше вони були слабкі на віру і здерли шкіру з одного єпископа” (163)	
43	Югра – батьківщина угорців	“Це саме та скіфська область Югра, звідки вийшли югри, названі пізніше гугни або унгарі. Спустившись до Евксинського моря і сильно розмножившись, вони [...] проникли у Панонію, другим наворотом захопили її й володіють досьгодні” (118)	“Це та Югра, з якої колись вийшли угорці і зайняли Панонію, а під проводом Атіли підкорили багато країн Європи” (163)	Запозичення

Малюнок 1. Послідовність спільних фрагментів у Меховського та Герберштейна

З малюнку видно, що Герберштейн, використовуючи “Трактат про дві Сарматії”, не був зв’язаний планом цього останнього. Послідовність запозичених фрагментів в тексті Герберштейна не має нічого спільного з їх послідовністю у висхідному тексті. З порівняльної таблиці ми бачимо, що Герберштейн використовував “Трактат” так, як це роблять сучасні дослідники: він об’єднував інформацію на одну тему з різних місць джерела, скорочував джерело, намагався перевірити свідчення джерела; коли знаходив відмінності – він спростовував помилкові твердження свого попередника, а подекуди просто подавав нову інформацію, не зазначаючи суперечностей.

2. Я використував видання: *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – [Б.м.]: 1936 г. – 288 с. (електронна версія на сайті «[Мислене древо](#)»); *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М.: 1988 г. – 430 с. (електронна версія на сайті «[Восточная литература](#)»).

3. Коментатори Герберштейна (примітка 423, с. 327) твердять, що Герберштейн тут полемізує з Меховським. Як ми бачимо, вони помиляються: Меховський не тільки не стверджував, що Дон витікає з Рифейських гір, але рішучо заперечував їх існування. Зауважу принагідно, що заперечивши витікання Дону з гір, Герберштейн запустив на орбіту чи не гіршу байку про Іванове озеро.

4. В цьому уривку ми бачимо, що Герберштейн тільки перекомпонував і дещо пояснив Меховського: слов'янську мову богослужіння він викомбінував сам зі звістки, що просвітителами черкесів були слов'янські просвітителі Кирил та Мефодій; звістка про войовничість вкупі з мешканням в горах перетворилась на невіддільність черкесів потужнішим сусідам.

5. Я гадаю – це “Маджар на річці Кума”, оскільки тільки на північному Кавказі можна сподіватись знайти церкви в золотоординських містах; а все разом – це неясний і плутаний відгук про битву Тохтамиша з Тимуром на р.Терек в 1395 р.

6. Герберштейн двічі помилково називає перекопським царем свого сучасника Мухамед-Гірея замість Менглі-Гірея (батька Мухамед-Гірея), як правильно у Меховського.

7. За винятком цього епізоду, де причини біди Ших-Ахмета подано ширше та інакше, ніж у Меховського, оповідання Герберштейна є скороченням Меховського.

8. Оскільки Герберштейн скоротив оповідання Меховського, то слово “там” у тексті Герберштейна вказує на Вільну, тоді як у Меховського ця подія віднесена до Берестя.

9. Це повідомлення Меховського в кінці трохи сплутане через те, що автор змішав пригоди Сеїд-Ахмета (середина 15 ст.), який дійсно був ув'язнений у Ковно, та Шейх-Ахмета (початок 16 ст.). Про Сеїд-Ахмета (називаючи його Шидахметом) та його зіткнення з Хаджи-Гіреєм Меховський ще раз розповідає на с. 91 (за Длугошем). Як не дивно, ця плутанина збила з пантелику й коментатора Меховського – С.Аннинського, який у примітці до пригод Шейх-Ахмета в 1500 р. пише, що цей текст запозичений з Длугоша (ТДС, с. 218, 240). Длугош помер в 1480 р. і не міг писати про Шейх-Ахмета.

10. Коментатори Герберштейна (примітка 32, с. 287) твердять, що Герберштейн познайомився з легендою скоріше за все за трактатом Меховського. Може, й так, але текстуальної залежності тут нема.

11. Зарахування черкесів до слов'янської мови – результат міркувань Герберштейна над повідомленням про слов'янську мову богослужіння у черкесів (див. вище епізод 14).

12. Вандалів Герберштейн зарахував до слов'ян під впливом концепції Меховського: вандали – це поляки; а оскільки поляки – слов'яни, то і вандали – слов'яни. Це зветься сілогізм.

13. Як бачимо, Герберштейн намагався перевірити відомості Меховського на місці, зібрати докладнішу інформацію.

14. З цього фрагменту ми бачимо, що письменники уявляли собі розвиток Перекопу в прямо протилежних напрямках: за Меховським, Крим первісно був

островом, і татари спорудили дамбу чи міст, перетворивши його на півострів (думаю, що реальною підставою цього моста була якась коса біля Дніпрового лиману); Герберштейн же уявляв собі так, що спершу був півострів (істм – перешийок), а татари прокопали рів і перетворили його на острів.

[15.](#) Коментатори Герберштейна (примітка 663, с. 344) твердять, що Герберштейн тут полемізує з Меховським. Як ми бачимо, вони помиляються: Меховський не згадує Прокопія. Взагалі коментатори списують на Меховського всі полемічні стріли Герберштейна: скажімо, звістку про вулкани в Норвегії Герберштейн вважає байкою, а коментатори (примітка 767, с. 349) вказують на Меховського (нібито с. 83 – 84). Насправді не тільки на цих сторінках, але й взагалі в усьому трактаті Меховський про вулкани не пише.

[16.](#) С. Аннинський (ТДС, с. 249) вказує, що Герберштейн запозичив цей текст з другого видання “Хроніки Польщі” Меховського, не з “Трактату”.

[17.](#) Тут ми знову бачимо, що Герберштейн ретельно перевіряв відомості, запозичені з літератури.

[18.](#) Коментатори Герберштейна (примітка 499, с. 331) вказують на цитоване паралельно місце з Меховського, не означаючи ближше характеру зв’язку. Але тут ясно видно, що Герберштейн твердить якраз протилежне тому, що писав Меховський: волосся не стрижуть – руський звичай, тоді як за Герберштейном саме зачіски свідчать про польський звичай.

[19.](#) Хоч як це дивно виглядає, Герберштейн, який немалий час прожив у Москві, не зміг в цьому питанні уточнити Меховського.

[20.](#) З цього уточнення даних Меховського розпочинається великий трактат Герберштейна про грошову систему Московії.

Польські хроніки

Як не дивно, дослідники Герберштейна зовсім не зацікавилися питанням про те, які конкретно “польські хроніки”, про які він згадує на початку розділу “Про татар”, ним використані. Мені здається, що Герберштейн використав “Хроніку Польщі” того ж таки Меховського. Хроніка ніколи не перекладалась з латини і дуже давно не перевидавалась, а тому мало використовується. Між тим ще С.Аннинський зауважив, що Герберштейн процитував друге видання хроніки у зв’язку з питанням про політичний статус Новгороду (таблиця 1, § 33).

Можна навести ще один досить яскравий приклад: залежність кн.Івана 3-го від татар.

Текст Длугоша [21]	Текст Герберштейна (с. 68)
“Князь піший зустрічає послів татарського хана (навіть нешляхетних), які приїздять до його резиденції по данину або з іншої потреби; подає їм посуд з кобилячим молоком, й краплини його, що падають на гриву коня, злизує губами. Татарину, який читає ханський лист в руському перекладі, від підстилає під ноги найкращу шубу, підбиту соболями, а сам з усіма молодшими князями, боярами та ближніми своїми мусить на колінах слухати читання”.	“Хоч який він був могутній, а все ж таки мусив повинуватись татарам. Коли прибували татарські послы, він виходив до них за місто назустріч і стоячи вислуховував їх, коли вони сиділи”.

З цього порівняння можна припустити, що Герберштейн використав текст Длугоша, але у який спосіб ? Праця Длугоша на той час не була видана, єдиний примірник її рукопису переховувався у Кракові, і першою друкованою працею зі значними фрагментами Длугоша була саме хроніка Меховського. Це питання потребує подальшого вивчення.

Примітки

[21](#). *Иловыйский Д.И.* История России. – М.: 1896 г., т. 2, примечания, с. 62 (електронна версія на сайті «[KnigaFund](#)»).

Розділ “Про татар”

Основні відомості про татар у книзі С.Герберштейна зосереджено в розділі “Про татар”. Для зручності посилань розіб’ємо цей розділ на окремі параграфи. Джерела, названі в тексті Герберштейна, виділені курсивом; інші джерела реконструюються за змістом параграфів. Слід відзначити, що з проаналізованих нами 43 точок збіжності “Трактату” Меховського та твору Герберштейна половина (23 точки) торкається татар, при цьому він запозичив і багато дурниць, які наявні у Меховського.

Таблиця 2. Зміст розділу “Про татар” у С.Герберштейна

№	Зміст параграфа	Обсяг, умовні одиниці	Джерела, названі в тексті Герберштейна
1.	Джерела звісток Герберштейна	8	Польські аннали; “Трактат про дві Сарматії” (ТДС); Російські літописи (РЛ); розповіді
Історичні відомості			
2.	Звістка Мефодія Патарського	10	РЛ
3.	Битва на р.Калка	4	РЛ [22]
4.	Зміст назви “половці”	11	ТДС 1.1.2, 1.2.1
5.	Татари – множина племен, об’єднані вірою	4	
6.	Батий завойовує Булгарію, Рязанське та Владимирське князівства	11	РЛ
7.	Великі князі владимирські та московські – піддані татар	7	висновки автора
8.	Угорський король Владислав убиває Батия	10	літописи
9.	Нащадки Батия – царі 14 ст.	22	РЛ
10.	Напад Темир-Аксака на Московську державу	15	РЛ
11.	Походження Темир-Аксака	9	москалі розповідають [23]
Етнографія татар			
12.	Етноніми татарських орд	12	ТДС 1.1.8
13.	Зовнішній вигляд та звичаї	26	ТДС 1.1.6
14.	Їжа	13	ТДС 1.1.6
15.	Татарські коні	12	
16.	Зброя та воєнна тактика	33	
17.	Одяг	8	
18.	Кочування	10	ТДС 1.1.6
19.	Закони та правосуддя	21	ТДС 1.1.6

20.	Торгівля, внутрішні кордони	12	ТДС 1.1.6
Казанське ханство			
21.	Топографія Казанського царства	13	ТДС 1.3.3
22.	Московські інтриги з метою підпорядкування Казані	36	
23.	Казансько-московська війна і поразка війська кн.Василя від Мухамед-Аміна	16	
24.	Кн.Василь і пушкарі, що втекли з битви	12	апофегма ?
25.	Правління московського ставленика Ших-Алі в Казані	16	
26.	Напад Мухамед-Гірея на Москву	31	фрагмент про паніку в Москві – напевно, оповідання Миколая
27.	Подвиг німецького пушкаря Миколая під час оборони Москви	18	оповідання Миколая
28.	Москалі укладають перемир'я з Мухамед-Гіреєм	13	
29.	Спроби Мухамед-Гірея та Остапа Дашковича хитрістю захопити Рязань	27	
30.	Подвиг німецького пушкаря Іордана під час оборони Рязані	13	оповідання Іордана
31.	Полон, захоплений Мухамед-Гіреєм	15	
32.	Кн.Василь пообіцяв нагородити німців-пушкарів і не виконав цього	17	
33.	Москалі шукають відповідальних за поразку від татар	9	
34.	Виправа кн.Василя проти кримців	15	
35.	Побудова Васильсурська	6	
36.	В Казані бояться московських приготувань	18	
37.	Виправа кн.Михайла під Казань	20	
38.	Прикрий стан московського війська під Казанню	9	
39.	Поразка московської кінноти	15	
40.	Поразка московського річкового флоту	20	
41.	Прихід підкріплень до москалів під Казань	7	
42.	Початок облоги Казані	21	
43.	Москалі перешкоджають німцям	19	

	захопити Казань		
44.	Зрада найнятого москалями пушкаря	9	
45.	Кн.Василь укладає мир з Казанню	19	
Інші татарські народи			
46.	Ногайські татари	13	
47.	Рослина баранець	41	Оповідання Дмитра Даниловича [Іванова] та Вільгельма Постела
48.	Народи на схід від ногайців	6	московіти називають
49.	Астрахань	10	
50.	Сибірські та інші татари	9	ТДС 1.1.7
51.	Азов	10	
52.	Абхази	17	
53.	Перекоп	17	ТДС 1.2.2, 1.3.2
54.	Пригоди заволзького царя Ших-Ахмета	31	ТДС 1.1.8
55.	Політика кримських царів	21	
56.	Виправа Мухамед-Гірея проти ногайців й загибель Мухамед-Г.	38	
57.	Царювання Садах-Гірея	12	
58.	Татарські титули	11	

З наведеної таблиці видно, що основна увага Герберштейна приділена казанським справам (47 % загального обсягу розділу). Цим Герберштейн неначе полемізує з Меховським, який, не маючи достатніх відомостей про казанські справи, вицофався тим, що вони – піддані Москви:

“Про їхніх государів, діяння та генеалогію не пишуть, оскільки вони – данники князя Москви й залежать від його волі і в мирному житті, і на війні, і в справі обрання собі вождів” [24].

Для історичного екскурсу використані московські літописи. Які саме – все ще залишається остаточно не з’ясованим. Спеціальну розвідку присвятив цьому питанню Ю.О.Лимонов [25] і знайшов, що то були звід 1518 р. (Уваровський літопис) та ранній список Никонівського літопису. Ці твердження зустріли заперечення з боку інших знавців московських літописів [26]. Не беручись вирішувати тут щось по суті, я хочу зауважити одну особливість наукового стилю Герберштейна. На прикладі запозичень з Меховського легко переконатись, що Герберштейн розбиває текст свого джерела на дуже дрібні фрагменти і використовує їх зовсім не в тій послідовності, як це було в джерелі (особливо яскраві приклади – табл. 1, § 13, 14). Тому під час співставлення тексту Герберштейна з літописами зміни порядку викладу не завжди свідчать про наявність якихось особливостей в тексті джерела.

Для етнографії татар Герберштейн використав “Трактат” Меховського, але подав ще багато самостійних відомостей.

Для оповідання про Казань Герберштейн, безумовно, використав розповіді німців у московській службі (він називає їхні імена і старанно підкреслює їхню

звитягу), а також розповіді своїх знайомих серед вищого московського начальства. Тут праця Герберштейна виступає як першоджерело. Лимонов припускає, що Герберштейн узяв з літописів також деякі подробиці до історії московсько-казанських відносин, але детального співставлення текстів він не проводив. У мене ж склалося таке враження, що в усіх випадках запозичень з літописів Герберштейн старанно зазначає дати від створення світу. Таких дат нема в розділі про Казань. Це питання було б цікаво дослідити докладніше.

Для оповідання про інші татарські народи Герберштейн використав усні джерела та “Трактат” Меховського. Можна припустити, що для опису східного берега Чорного моря і Азовського моря використано якесь італійське джерело (космографія?), бо розміри Азовського моря (с. 181) і Керченської протоки (с. 182) подані в італійських милях. Ці милі згадані ним ще тільки один раз: пояснюючи, що таке верста, Герберштейн пише, що вона завдовжки як італійська миля (с. 129), а взагалі він скрізь користується німецькими милями [27]. Тут знаходиться оповідання про Ших-Ахмета – єдине запозичення великого обсягу з “Трактату”. Слід зауважити, що Герберштейн був особисто знайомий зі злочасним ханом, подає навіть коротке справоздання про спільний обід (Вільна, 1517 р. – в табл. 3 § 21), але не видно, щоб під час цієї розмови він дізнався про якісь подробиці пригод безпосередньо від Ших-Ахмета. Різничитання з Меховським настільки невеликі, що не можна сумніватись у походженні цього оповідання з “Трактату”.

Інша справа – звідки узяв це оповідання сам Меховський. Тут треба звернути увагу на білоруські літописи. Згідно спостережень М.Улащика, оповідання про Ших-Ахмета містить тільки хроніка Биховця [28].

Примітки

[22.](#) Пророцтво Мефодія Патарського, яке віщувало прихід татар, читається на початку літописних повістей про битву на Калці.

[23.](#) Як пояснює Д.Гловайський (История России. – М.: 1896 г., т. 2, примечания, с. 34), московські літописи знають два оповідання про Тимура: перше – як він спочатку був розбійником, а потім зробився начальником; друге – як богородиця врятувала Москву від нападу Тимура. Обидва оповідання бачимо у Герберштейна, який цілком слушно віддав їм перевагу перед страшенно плутаними звітками Меховського про Тимура. Слід звернути увагу, що не можна покладатись на стилізацію Герберштейна: в даному випадку очевидно, що він використав письмове джерело, а не усні оповідання.

[24.](#) ТДС, с. 92.

[25.](#) Лимонов Ю.А. Культурные связи России с европейскими странами в 15 – 17 вв. – Лг.: Наука, 1978 г., с. 149 – 167.

[26.](#) Резюме Б.М.Клосса (Герберштейн С. Записки о Московии. – М.: 1988 г., с. 288 – 289, примітка 59).

[27.](#) Жарких М.І. [Миля Герберштейна](#). – Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, 1998 р., т. 2, с. 32 – 37.

[28.](#) Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М.: Наука, 1985 г., с. 120.

Інші відомості про татар

За межами розділу “Про татар” звістки про татар дуже нечисленні. Частково вони є просто посиланнями на цей розділ, в якому відповідна тема висвітлена докладніше.

	Тема	Сторінка [29]	Примітки (§ згідно таблиці 1)
1.	Очаків	с. 59, 145, 185	
2.	Татари шанують св.Миколая	с. 104 – 105	
3.	Напад татар 1521 р.	с. 114	докладніше – в § 26, 34
4.	Звичаї татар	с. 116	
5.	Московський і татарський одяг	с. 117	
6.	Хлопигород – місце торгівлі з турками й татарами	с. 126, 153	[30]
7.	Касимов	с. 134	
8.	Зносили рязанського князя з татарами	с. 136	
9.	Азов, Перекоп, Святі гори	с. 137 – 138	
10.	Напад татар в 1521 р.; кн.Василь Шемячич; байка про кн.Дмитра	с. 140 – 141	докладніше – в § 33
11.	Шлях до Криму, переправи через річки	с. 142	
12.	О.Дашкович допомагає татарам	с. 185	докладніше – в § 29
13.	Заумерщина київських купців у татар	с. 186	
14.	Кн.К.І.Острозький – гроза татар	с. 188	подібно до § 14, с. 167
15.	Сайгак	с. 194	
16.	Риб’ячий зуб – предмет торгівлі з татарами	с. 204	
17.	Тлумачення терміну “поминки”	с. 215	
18.	Татарський одяг “терлик”	с. 218	
19.	Аргамак	с. 222	
20.	Татари на ярмарку в Любліні	с. 232	
21.	Ших-Ахмет в Литві	с. 240	маленьке доповнення до § 54

Оцінюючи достовірність викладу Герберштейна, слід пам’ятати, що він – дуже талановитий письменник. Як казав Булгаков, досить прочитати будь-які п’ять сторінок його твору, щоб в цьому переконатись. Від академічної сухості викладу Меховського стиль викладу Герберштейна відходить дуже далеко. Цей стиль не є однаковим на протязі всієї книги: подекуди Герберштейн виступає як уважний копіїст, можна сказати – археограф, який отримав доступ до рідкісних документів (розділи “Обряд вінчання государів на царство”, “Запитання ніякогось Кирила до новгородського єпископа Нифонта”), але подекуди він дає волю своєму літературному хисту, і тоді його перо наповнюється жовцю сказаного собаки, картаючи нездалість москалів. Князь Василь винагороджує пушкарів, які загубили

свої гармати, й карає того, який зберіг гармату (§ 24, посилання на параграфи з табл. 1); під час нападу кримців в 1521 р. кн.Василь так перелякався, що деякий час переховувався під копою сіна (§ 26); коли кн.Василь зібрав військо і зібрався був битись з кримцями, Мухамед-Гірей відповів йому, що “для нападу на Московію йому відомо досить доріг і що він не має наміру влаштовувати походи за чужим бажанням” (§ 34). Як тут не згадати “Золотого півника” [31] ! Кульмінацією виступає оповідання про битву **двох тисяч** москалів з **шістьма** татарами, в якій москалям пощастило вбити **двох** татарських коней (§ 42). Якщо це й неправда, то настільки добре вигадано, що справляє враження мимо всякого критичного настрою.

Розглянемо деякі місця розділу “Про татар” детальніше. З літописного оповідання про битву на Калці (табл. 1, §§ 2 – 3) автор використовує ефектне пророцтво Мефодія Патарського, про саму ж битву оповідає одним рядком. Докладне оповідання Меховського про Батия проминене цілком (певно, саме це оповідання мав на увазі Герберштейн, коли казав, що “про татар писали багато і повсюди; повторювати це тут було б скоріше нудно, ніж корисно” (с. 164)); замість цього подано відомості (§§ 6 – 8) з літописів про завоювання Московської Русі та про загибель Батия від угорського короля Владислава. Всі ці події помилково датовані ним 6745 (= 1237) роком.

Далі (§ 9) помилково твердиться, що після Батия царював Узбек, смерть його також помилково віднесена до 6834 (= 1326) року. Допіру смерть Джанібєка в 6865 (= 1357) році датована правильно. Звідки Герберштейн зачерпнув такі помилкові дати – не з’ясовано. Далі досить плутано викладається історія золотоординської ворохобні по смерті Джанібєка (ця історія і досі лишається плутаною й остаточно не з’ясованою).

Наступний епізод (§ 10) про похід Тимура на Москву правильно датовано 6903 (= 1395) роком, але задля зв’язності оповідання він уміщений після повідомлення про події 6909 року, і слова “після цього” створюють враження суперечності в тексті (після 6909 року чи в 6903 році ?).

В питанні етнімії татарських орд (§ 10) Герберштейн слідує за Меховським (Таблиця 1, § 15).

Примітки

[29.](#) За виданням 1988 р.

[30.](#) Твердження Герберштейна, що туркам і татарам дозволено торгувати тільки в Хлопигороді (с.Борисоглібське Ярославської обл.), повністю прийняте авторами “Очерков по истории СССР: конец 15 – начало 17 вв.” (М.: 1955 г., с. 91).

[31.](#) “Ну а как сосед наш дерзкий
по повадке богомерзкой
нам не даст за месяц знать,
что намерен воевать?”

Нез'ясоване джерело

Аналізуючи виклад етнографії татар, я звернув увагу на дивні рядк:

“татари з задоволенням їдять коней та інших тварин, не розбираючи роду їх смерті [...] пожирають м'ясо, розігрівши його на вогні настільки, щоб можна було стряхнути й обтерти гній, що пристав до них [...] Коли під час роз'їздів їх мучить голод і спрага, вони звичайно підрізують жили у тих коней, на яких їдуть, і випивши крові, гамують голод” (167 – 168, подібно до Меховського: Таблиця 1, § 4).

Намагаючись зрозуміти їх, я навіть написав був кілька слів про те, що чужі звичаї трудно описати адекватно. Але потім я звернув увагу, що в мене на полиці стоїть книга Михайла Пселла “Хронографія” – отже, мала б бути якась мета цього стояння! Я розкрив книгу і прочитав наступне:

“Если они [мисы] испытывают жажду и находят реку или родник, то набрасываются на воду и жадно пьют ее большими глотками, если же воды нет, то сходят с коней, мечами отворяют им жилы, выпускают из животных кровь, пьют ее вместо воды и таким образом утоляют жажду. Потом они разрубают на куски тело самого упитанного коня, собрав какое-нибудь топливо, разжигают костер, слегка подогревают на нем куски конины, сжирают их вместе с кровью и грязью” [32] (там само)

Попри всі ланцюги перекладів цілком очевидно, що обидва тексти передають якийсь спільне джерело. Миси в термінології Пселла – це наші печеніги, про них він згадав з нагоди їх нападу на дунайські володіння Візантії в 1046 – 1047 рр. “Хронографія” була закінчена десь в 1075..1076 роках, але залишалась дуже мало відомою (в науці відомий тільки один її повний рукопис, який був вперше надрукований в 1874 р.).

Вище я зазначив, що цей текст Герберштейна містить як запозичення з трактату Меховського, так і подібність до останнього; це дозволяє припустити, що вони обидва, укладаючи відповідні фрагменти, незалежно скористались якимось джерелом, наразі не з'ясованим.

Припускати, що це була “Хронографія” Пселла, немає ніяких підстав. По-перше, нема натяків, щоб Меховський і Герберштейн володіли грецькою мовою; по-друге, щоб вони незалежно могли прочитати один-єдиний рукопис твору. Отже, слід припустити, що цим джерелом для наших географів була якась космографія, яка відбивала уявлення ще античного часу.

Простою мовою: найбільш імовірно, що Пселл з одного боку, а Меховський і Герберштейн з другого незалежно скористались якимось античним текстом, де містився опис звичаїв кочівників північного Причорномор'я [33]. Через нестачу сучасного авторам фактичного матеріалу цей опис використовувався в якості літературного протезу, для заокруглення оповіді і надання їй логічної стрункості.

Оця логічна стрункість справді була досягнута, і вона досі застилає очі тим читачам, які спеціально не заглиблюються у джерельну сторону справи. А коли ми починаємо дошукуватись фактичних відомостей і особистих спостережень, натрапляємо замість них на шкільні вправи кінця 15 ст., які полягали у переписуванні й заучуванні текстів півтора-двохтисячолітньої давності (замилування в античних текстах складало спору частку Відродження, а студіювання цих текстів було основою ренесансної освіти) [34].

Отже, аналізовані тексти з етнографії татар можуть слугувати джерелом тільки для історії європейської наукової і суспільної думки, але не для ілюстрації звичаїв татар 16 ст. Якби хтось написав, що американці, щоб скорше їхати, пробивають покришки своїх автомобілів, то кожен скаже, що це дурниця, бо йдеться про знайомі речі; але тільки божевільний може під час походу підрізувати жили тим коням, на яких він їде, і подібні “інформації” про татар доводиться спростовувати.

Примітки

[32.](#) Пселл М. Хронография. – М.: Наука, 1978 г., с. 161. (електронна версія на сайті «[Мириобиблион](#)»).

[33.](#) Джерела “Хронографії” Пселла не досліджені. Отже, з цього боку для нас допомоги нема. Добре відомо, що Пселл був чоловік дуже освічений і ґрунтовно знав античну літературу.

[34.](#) Уявлення про те, що кочівники Причорномор’я – люди справедливі й одночасно дуже бідні, походить ще від Гомера (і, здається, вплинуло на Герберштейна – див. табл. 1, § 6):

Зевс и троян и Гектора к стану ахейн приблизив,
Их пред судами оставил, беды и труды боевые
Несть беспрерывно; а сам отвратил светозарные очи
Вдаль, созерцающий землю фракиян, наездников конных,
Мизян (Mysians), бойцов рукопашных, и дивных мужей гиппомолгов,
Бедных, питавшихся только млеком, справедливейших смертных.

(Илиада. Перевод Н. И. Гнедича)

Висновки

1. Обидва розглянутих твори – “Трактат про дві Сарматії” М.Меховського і “Записки про московські справи” С.Герберштейна – були породжені добою географічних відкриттів. З кінця 15 ст. Європа почала відкривати для себе навколишній світ з цілком практичною метою – захопити його і перетворити на свою колонію.

2. Обидва твори в цілому розчарували конкістадорів: виявилось, що на сході Європи існують держави зі своїм військом, урядами, грошами й торгівлею. Захоплювати їх було справою марудною і малоперспективною, особливо в той час, коли заокеанські землі падали до ніг загарбників самі собою, без жодного опору (зусилля були потрібні тільки для того, щоб доплисти до цих земель).

3. “Трактат” Меховського знайшов в особі Герберштейна уважного, зацікавленого і компетентного читача. Герберштейн використовував цю книгу як одне з джерел для своєї праці, запозичуючи те, що йому видавалось корисним, спростовуючи помилки попередника або подаючи замість них нові відомості.

4. План і структура “Трактату” ніяк не вплинули на план книги Герберштейна, який сформувався цілком незалежно.

5. В цілому книга Герберштейна стала новим значним кроком – наступним після “Трактату” – в ознайомленні європейського читача з історією та географією східної Європи.

6. Герберштейн ввів в обіг новий значний матеріал з історії татар, узятий ним з бесід у Москві та читання московських літописів. В цій частині праці використано також польські хроніки і якісь космографічні матеріали античного походження. Встановлення цих джерел становить питання подальших досліджень.

7. Користуючись відомостями обох творів щодо етнографії татар (а можливо, й інших тем), слід пам’ятати, що обидва автори внесли в цю тему ходячі уявлення європейців про побут кочівників. Записані у розглянутих нами книгах, спеціально присвячених східній Європі, ці уявлення неначе отримали штамп “перевірено на місці” й повернулись в Європу 16 ст. (а звідти і в сучасну історіографію) в ранзі першоджерельних спостережень. Насправді тут ми зустрічаємось з літературною традицією невідомої (але будь що будь дуже значної) глибини. Відділення реальних історичних татар від європейського літературного шаблону також становить предмет подальших студій.

Розпочато 14 жовтня 2004 р. Закінчено 25 липня 2009 р.